

Inhoud

Voorwoord 7

Informatie voor de lezer 8

Basiskennis paardentaal 9

Omschrijving van het expressiegedrag 10

Wat is paardengedrag? 10

Welk doel heeft expressiegedrag? 10

Wat is normaal gedrag? 10

Emoties in expressiegedrag 11

Grenzen en bezwaren bij het categoriseren
van expressiegedrag 11

Gedragscategorie 13

Agressiegedrag (aanvals- en verdedigingsgedrag) 13

Bindings- en comfortgedrag 15

Verkennend en waakzaam gedrag 15

Vluchtgedrag 16

Rustgedrag 17

Spelgedrag 17

Betrokken lichaamsdelen 17

Signaaloverdracht 18

Visuele signalen, visuele waarneming 19

Auditieve signalen, akoestische waarneming 23

Tactiele signalen, tactiele waarneming 24

Olfactorische signalen, olfactorische waarneming 25

Sociaal gedrag tussen paarden 26

**Sociaal gedrag van het paard in de relatie tussen
mens en paard** 28

Interspecifieke verstandhouding met de mens 28

Psychosociale betekenis voor de mens 29

Oorzaken voor relatieproblemen 29

Wat betekent dier-, soort- en gedragsgericht? 30

**Paardgericht communicatiegedrag
van de mens** 31

De mens als vormgever van de relatie tussen mens
en paard 32

Leidingdeskundigheid verwerven 32

Communicatieve mogelijkheden 33

Het paard leert gewenst gedrag 34

Paardentaal van A tot Z 37

Register 178

Literatuur 183

Dankbetuigingen 184

Illustratieverantwoording 184

Voorwoord

Mensen hebben altijd al de wens gehad om de diertaal te kunnen begrijpen en zonder problemen met dieren te kunnen communiceren. Interspecifieke communicatie tussen mens en paard is inderdaad mogelijk. Om de specifieke vorm van de paardentaal te kunnen aanleren en paardgericht te kunnen toepassen, moeten we het uiterst complexe communicatiesysteem uiteraard eerst begrijpen. Dat is ons tot nu toe nog niet helemaal gelukt, hoewel het paard een van de belangrijkste cultuurdragers in de ontwikkelingsgeschiedenis van de mens is en de relatie tussen mens en paard blijkbaar veel ouder is dan tot nu toe werd aangenomen. Door archeologische vondsten weten we dat er aan het eind van de oude steentijd (30.000 jaar geleden) al paarden werden gehouden en dat ze 6000 jaar geleden al werden bereden.

Bij het ontraadselen van het gedrag van paarden doen we steeds weer nieuwe ontdekkingen en merken we dat we niet de enige levende wezens zijn die beschikken over een soortspecifiek gemoedsleven. Hoewel de paardentaal nog niet volledig is ontraadseld, kunnen we niet alleen een nieuwe band opbouwen met onze medeschepselen, maar krijgen we ook meer inzicht in de natuur. Bovendien krijgen we door de soortspecifieke omgang met het paard ook de kans om weer dichterbij onze eigen natuurlijkheid te komen. Daarvoor moeten we echter bereid zijn om talloze clichés, vooroordelen, misverstanden en vermenschelijking bij de interpretatie van het expressiegedrag van het paard te erkennen en te ontkrachten. Daarom is dit woordenboek ook bedoeld als motivatie om de visie op onszelf en anderen aan te scherpen, empathie te stimuleren en een beter begrip voor onze medeschepselen en de natuur te krijgen.

Dit boek is gebaseerd op de verzameling en evaluatie van internationale wetenschappelijke en populairwetenschappelijke publicaties over paardenethologie en aanverwante disciplines. Het paard is een van de diersoorten waar het meest over is gepubliceerd. Veel auteurs schrijven in hun boeken over de behoeften en eisen van de mens in zijn relatie met het paard, maar slechts weinig auteurs houden zich uitvoerig bezig met de behoeften van het paard, de intraspecifieke communicatie en de

paardgerichte omgang. Hoewel elkaar, zowel voor paard als mens, zonder angst ontmoeten een essentiële voorwaarde is voor een goede verstandhouding tussen de soorten, zijn er nagenoeg geen wetenschappelijk gefundeerde boeken over de interactie tussen mens en paard. Tijdens onderzoeken in verschillende vakdisciplines werd een aantal nieuwe inzichten over het paard geanalyseerd. Daaruit kwam de nood aan een samenwerking tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines naar voren, die er in de holistische inzichten over het paard ('integrale hippologie') onder andere toe bijdraagt dat er verbeterde methoden kunnen worden ontwikkeld en toegepast om een gecontroleerde en holistische kennis over het gedrag van paarden te verkrijgen. Dit woordenboek zou ook een aanleiding kunnen zijn om belangrijke diepgaandere vraagstellingen over het gedrag en de taal van paarden en de interacties tussen mens en paard door interdisciplinaire samenwerking met integrale uitgangspunten te onderzoeken. We staan ongetwijfeld nog maar aan het begin van een diepgaand inzicht in het waarnemingsvermogen en communicatiegedrag van het paard en van de mogelijkheden tot interactie tussen mens en paard.

Dr. Gerry M. Neugebauer
Julia Karen Neugebauer

Informatie voor de lezer

Dit woordenboek richt zich op een breed lezerspubliek, dat zich in het algemeen, maar ook diepgaand, bezighoudt met de communicatie tussen mens en paard.

De in alfabetische volgorde vermelde begrippen zijn als volgt systematisch ingedeeld.

Omschrijving van het expressiegedrag

Gedragscategorie:

Betrokken lichaamsdelen:

Signaaloverdracht:

Sociaal gedrag tussen paarden

Sociaal gedrag van het paard in de relatie tussen mens en paard

Paardgericht communicatiegedrag van de mens

Deze indeling wordt toegelicht in het inleidende deel, maar kan de vakliteratuur en praktijkgerichte opleiding niet vervangen.

Basiskennis paardentaal

In de volgende toelichting worden de onderwerpen besproken aan de hand van een systematische indeling van de begrippen.

Omschrijving van het expressiegedrag

De 100 trefwoorden in dit woordenboek lichten een selectie van gedragingen van paarden toe. De verzamelbegrippen (*curatief*) omvatten verschillende gedragspatronen, zodat in totaal veel meer dan 200 afzonderlijke omschrijvingen worden uitgelegd. Bij die omschrijvingen wordt vaak verwezen naar andere trefwoorden in het boek (→).

Omdat de naamgeving van het gedrag noch in de gedragsbiologie, noch in een ander vakgebied uniform is, zijn de meest courante benamingen gebruikt en is een aantal nieuwe begrippen ingevoerd. Synonieme benamingen en alle afzonderlijke benamingen zijn vermeld in het trefwoordenregister.

Wat is paardengedrag?

Paardengedrag omvat alle acties en lichamelijke reacties die men kan zien en meten, zoals actieve veranderingen, bewegingen, lichaamshoudingen, gebaren, mimiek, geluidsuitingen en afscheiding van stoffen (ontlasting, zweet, feromonen en dergelijke). In principe houdt het gedrag van paarden een aanpassing aan de omgeving in, die wordt beïnvloed door een genetisch bepaalde aanleg, individuele karaktereigenschappen, ervaringen en het leerproces. Omdat paarden zich niet niet kunnen gedragen, vindt voortdurend veranderend expressiegedrag in tijd en ruimte plaats. De mens neemt echter vooral gedragspatronen waar die dienen voor de communicatie tussen paarden onderling en trekt dan conclusies die overeenkomen met menselijk gedrag. Deze conclusies zijn echter wetenschappelijk dubieus. Toch bestaan er bij paarden wel bepaalde gemoedstoestanden, zoals verdriet, woede of depressie, die heel vergelijkbaar zijn met die van de mens. Paarden hebben echter soortspecifieke waarnemingskwaliteiten die soms duidelijk verschillen van die van de mens en die voor een aanzienlijk deel hun gedrag bepalen.

Bij de vraag naar de oorzaak van een plotseling gedrag van een paard maakt men onderscheid tussen de proximate (directe) oorzaak, die hormonaal,

neurologisch, fysiologisch en door de omgeving bepaald kan zijn, en de ultimate, i.e. genetisch bepaalde, oorzaak (bijvoorbeeld geritualiseerd gedrag) en gedrag dat wordt beïnvloed door het leerproces en de imprinting, i.e. door individuele ervaringen. Het hier beschreven expressiegedrag is bedoeld voor intraspecifieke en interspecifieke communicatie. Dergelijke zogenoemde ‘displays’ bevatten sociale signalen aan de hand waarvan men de gemoedstoestand en het stemmingsbeeld van het paard kan aflezen. In de loop van de ontwikkelingsgeschiedenis zijn communicatieve gedragspatronen met een duidelijke functie geritualiseerd. Zulke geritualiseerde handelingen werden vaak afgezonderd uit het gedragsrepertoire, waardoor ze onvolledig en stereotiep kunnen verlopen. Meer bepaald kunnen ze worden gereduceerd tot opvallende lichaamshoudingen om zo de expressie en het effect van het gedrag te vergroten.

Welk doel heeft expressiegedrag?

Het expressiegedrag van het paard is bedoeld voor communicatie tussen soortgenoten (intraspecifieke communicatie, biocommunicatie), maar ook tussen paarden en andere levende wezens zoals de mens (interspecifieke communicatie), waarvoor bepaalde gedragspatronen werden ontwikkeld. Dergelijk gedrag heeft tegelijkertijd van de afzender een medelende functie om zowel stemmingen als reacties en daarmee gedrag te veroorzaken dan wel te beïnvloeden bij de ontvanger. Het draagt ook bij aan de regulering en de bevestiging van relaties. Alle communicatiesignalen van het paard zijn bedoeld voor de situatie zoals die is op het moment zelf en kunnen niet, zoals bij de mens, gericht zijn op het verleden of de toekomst.

Wat is normaal gedrag?

Het normale gedrag van het paard wordt gedefinieerd op basis van in het wild voorkomend gedrag, dat is gedocumenteerd in een gedragsinventaris (ethogram). Men gaat ervan uit dat gedomesticeerde paarden over hetzelfde gedragsrepertoire beschikken als hun in het wild levende soortgenoten. Net zoals alle hoger ontwikkelde diersoorten bezitten ook paarden veel soortspecifieke gedragspatronen met een hoge vormbestendigheid. Daarom tonen paarden die ver van de vrije natuur en onder beperkte omstandigheden in mensenhanden zijn opgegroeid, na verwildering alle gedragspatronen

Emoties in expressiegedrag
 Boven: pijngezicht. Rechts: genietend gezicht

van hun in het wild levende soortgenoten. Voor het bepalen van het normale gedrag moet de context waarin het gedragspatroon optreedt, worden bepaald. De kennis van wat het normale gedrag van het paard in een bepaalde context is, is een voorwaarde om gedragsstoornissen en ongewenst gedrag te kunnen herkennen en definiëren. Door de recente ontcijfering van het paardengenoom met ongeveer 2,7 miljard basisparen zal het in de toekomst mogelijk zijn behalve erfelijke ziekten en prestatievermogen ook de gedragspatronen van gedomesticeerde paarden diepgaand te onderzoeken en nieuwe therapieën te ontwikkelen.

Emoties in expressiegedrag

Verschillende onderzoeksdisciplines, zoals de gedragsbiologie, neurowetenschap, cognitiewetenschap en psychologie, houden zich bezig met het aantonen van bewustzijnsvormen bij hoger ontwikkelde levende wezens. Tot nu toe weet men dat bepaalde emoties verschillende hersenstructuren zowel activeren als deactiveren. Zo is aangetoond dat bij angst een gebied in het limbisch systeem, het zogenoemde 'amandellichaam' (*Corpus amygdaloideum*) wordt geactiveerd, dat verbonden is met de basale ganglia (verantwoordelijk voor de sturing van de benen, ogen en verwerking en beoordeling van zintuiglijke informatie) en het olfactorisch systeem (reukorgaan). In het amandellichaam worden gebeurtenissen aan emoties gekoppeld, beoordeeld en opgeslagen. In bepaalde angstwekkende situaties worden deze koppelingen herkend en worden

andere gebieden in de hersenen geactiveerd die het lichaam in een alarmtoestand brengen. De uitingen daarvan kan men bijvoorbeeld zien in het angstgedrag van het paard.

Paarden hebben positieve en negatieve emoties, die zich onder andere uiten als welzijn, pijn, lijden en stemmingen, en die bovendien aanwijzingen geven over de eigen bewuste beleving. Uiteraard dragen eenvoudige analogiebesluiten die parallel lopen met de menselijke beleving niet bij tot meer inzicht in het gedrag van de dieren, maar tot een tragische vermenselijking ervan. Hoewel we emotioneel expressiegedrag bij het paard kunnen herkennen en men kan speculeren over een duurzame 'autobiografische ik' die identiteit mogelijk maakt, ontbreekt het wetenschappelijk bewijs voor de betekenis van emoties tot nu toe. Toch lijkt er een soortspecifiek gevoelsleven te bestaan dat voor ons nog niet toegankelijk is. Daarom moeten we beginnen paarden te respecteren als denkende en voelende medeschepselen en ze diergericht te behandelen.

Grenzen en bezwaren bij het categoriseren van expressiegedrag

Het expressiegedrag van het paard wordt geregistreerd en beoordeeld in het kader van passief observerend en beschrijvend gedragsonderzoek. Het doel is om data, feiten en details over het paardengedrag onder natuurlijke omstandigheden en zonder beïnvloeding van de waarnemer zo volledig mogelijk te verzamelen, beschrijven, analyseren en

interpreteren. Daarop voortbouwend moet nieuwe kennis worden gegenereerd die paardengedrag duidelijk herkenbaar, verklaarbaar en overdraagbaar maakt. Het normale gedrag, in het bijzonder dat van verwilderde gedomesticeerde paarden, dat in gedragsprotocollen wordt geobserveerd – begeleid met foto- en filmdocumentatie – zo nauwkeurig mogelijk beschreven, ingedeeld in functiecirkels (bijvoorbeeld eetgedrag, rustgedrag) en in een gedragscatalogus (ethogram) verzameld.

Net zoals in alle beschrijvende wetenschappen is de interpretatiemarge door de subjectieve perceptie van de waarnemer zonder begeleidende dataming groot, zodat de wetenschappelijk gewenste objectiviteit ondanks alle inspanningen uiteindelijk niet kan worden bereikt. Om de gedragspatronen van elkaar af te scheiden kan de waarnemer beschikken over een gestandaardiseerd voorgestructureerd onderzoek dat voorkennis over de functie van paardengedrag bevat. Daardoor wordt alleen het functioneel verklaarbare expressiegedrag gedocumenteerd, wat overeenkomt met een voorinterpretatie. Bovendien zijn de kwaliteit van de waarneming, de opnamecapaciteit en het objectiverend vermogen van waarnemers ondanks hun opleiding vaak zeer verschillend.

Ethogrammen kunnen de complexiteit van het gedrag van paarden niet voldoende vastleggen. Zo gaat men ervan uit dat het gedrag van gedomesticeerde paarden en wilde paardachtigen niet verschilt, hoewel men in kunstmatig gecreëerde leefomstandigheden kan uitgaan van veranderd gedrag door aanpassing. Daarop wijzen de talloze gedragsstoornissen die alleen voorkomen bij paarden die onder de hoede van mensen zijn. Bovendien wordt niet het totale gedrag van het paard, maar altijd slechts een onder bepaalde omstandigheden herhaald optredend en kenmerkend gedrag vastgelegd. Door dergelijke typering en veralgemeniseringen van gedrag wordt vrijwel geen rekening gehouden met mogelijke varianten, zoals rassenverschillen, individueel gedrag, de invloed van omgevingsfactoren en gedragsfenomenen.

Ethogrammen registreren in principe geen na elkaar optredende gedrags-elementen van een expressiegedrag, maar beperken zich tot geïsoleerde 'kenmerkende momentopnamen' met een sterk vereenvoudigde beschrijving en interpretatie, die soms door een correct getekende illustratie bewijskracht moet krijgen. Daarbij wordt het verloop van het ge-

drag met de vele dynamische afzonderlijke bevindingen binnen een bepaalde tijdspanne grotendeels buiten beschouwing gelaten. De uitzondering hierop vormen speciale sequentieanalyses, die zijn bedoeld voor de typering van genetisch bepaalde handelingsprocessen en die geen onderdeel van gebruikelijke ethogrammen zijn. Daarom ontbreken optimale, gedetailleerde registraties van dynamische gedragsbevindingen rekening houdend met de omgeving, die onder andere versterkings- en verzwakingsvormen, extra signalen en modificaties bevatten. Bovendien vindt geen gekwalificeerde garantie van de onderzoeksresultaten plaats door begeleidende onderzoeken (bijvoorbeeld uit de neurobiologie, zintuigfysiologie, biocybernetica, endocrinologie, gedragsecologie, gedragsgenetica), die bijvoorbeeld ook rekening houden met fysiologische processen zowel voor, tijdens als na de observatie. Bovendien moet dataonderzoek van hetzelfde proces dat door verschillende onderzoekers gevoerd wordt, gerelativeerd worden om na te gaan in hoeverre de resultaten overeenstemmen ('interrater betrouwbaarheid'). Uiteindelijk moet het lukken om één en het hetzelfde gedrag niet meer in verschillende gedragscategorieën in te delen.

Om paardengedrag ook fysiologisch verklaarbaar te maken, ontbreken diepgaande onderzoeksresultaten in verband met zowel het visuele (zien), auditieve (horen), tactiele (voelen) en olfactorische (ruiken) waarnemingsvermogen als onderzoeken over de totale waarneming van het paard met al zijn zintuigen. Zo zijn soortspecifieke zintuigprestaties, bijvoorbeeld het kunnen horen van infra- en ultrasoon geluid, het vibratorische waarnemingsvermogen in de hoeven en de bijzondere olfactorische vaardigheden onder andere wat betreft hun functie, communicatieve betekenis en praktische prestatievermogen, onbekend. Ze beïnvloeden het gedrag van paarden niet in het minst.

Meningen over de relatie tussen mens en paard en de interspecifieke interactie zijn niet wetenschappelijk gefundeerd. Momenteel bepaalt ervaringskennis (of halve- of pseudokennis) de praktische omgang tussen mens en paard. Adequate onderzoeken met vooral integratieve uitgangspunten (onder andere sociobiologisch, dieptepsychologisch, sociaalpsychosomatisch) ontbreken. Bovendien is nauwelijks bekend welke psychologische en ethologische aspecten de relatie tussen mens en gedomesticeerd paard eigenlijk omvatten.

Gedragscategorie

In de gedragsbiologie worden alle gedragspatronen van een paard die onder bepaalde omstandigheden als normaal gedrag voorkomen, beschreven in een ethogram (actielijst, gedragslijst, gedragsinventaris). Die patronen zijn aan de hand van de levensfuncties systematisch ingedeeld in functiecirkels (actiecirkel, gedragscategorieën).

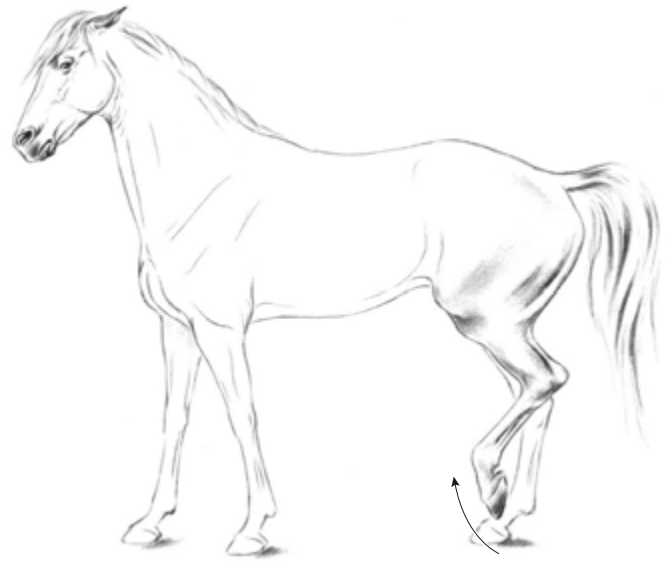
Bij de gedragscategorieën in dit boek staan vooral het intraspecifieke en interspecifieke gedragsrepertoire, dat van belang is voor de interactie met de mens, op de voorgrond. Er is geen rekening gehouden met de functiecirkels van het voedings- en voortplantingsgedrag. Bij de beschrijving wordt vooral uitgegaan van volwassen paarden, omdat in de veulentijd en late levensfase andere gedragspatronen kunnen worden getoond. Bovendien worden gedragsstoornissen, inclusief de stereotypieën, alleen als verzamelbegrip besproken en wordt specifiek gedrag op basis van lichamelijke beperkingen of schade buiten beschouwing gelaten. Als een expressiegedrag in verschillende functiecirkels optreedt, dan wordt dat vermeld. Hieronder worden de gekozen gedragscategorieën toegelicht.

Agressiegedrag (aanvals- en verdedigingsgedrag)

Agressief en agonistisch gedrag, i.e. een combinatie van vlucht- en aanvalsgedrag (ook wel conflictgedrag genoemd), omvat alle elementen van het aanvals-, verdedigings-, dreig-, imponeer- en vluchtgedrag en behoort tot het normale gedragsrepertoire van het paard.

Deze definitie is echter niet algemeen gangbaar in de internationale ethologische literatuur, omdat vooral de Engelstalige literatuur bij agonistisch of agressief gedrag het vluchtgedrag uitsluit. Om de verschillen tussen de twee gedragspatronen in de relatie tussen paard en mens duidelijk te maken zijn agressie- en vluchtgedrag afzonderlijk beschreven, waarbij rekening moet worden gehouden met het feit dat aanvals- en vluchtelementen in conflicten nauw met elkaar verbonden zijn.

Over het algemeen onderscheidt men conflicten tussen soortgenoten (intraspecifieke agressie) en tussen leden van verschillende soorten (interspecifieke agressie), dat wil dus zeggen: ook tussen paard en mens. In de discussie over de biologische betekenis van intraspecifieke agressie gaat men er

Offensief/defensief dreigen met de achterhand

onder andere van uit dat agressie een zogenoemd ‘multifunctioneel gedrag’ is dat berust op twaalf handelingsbereidheden: zelfverdediging en verdediging van jongen, angst in hopeloze situaties, honger, seksuele rivaliteit, territoriumverwerving en -verdediging, rangordestrijd, agressieve sociale exploratie, frustratie, belemmering van seksuele bevrediging, groepsverdediging, uitsluiting van buitenstaanders en strijd tijdens het spel. Hierbij speelt zowel erfelijk als aangeleerd gedrag een rol. Het agressiegedrag is niet afhankelijk van leeftijd en geslacht, terwijl de gebruikte gebaren wel afhankelijk zijn van het geslacht en de leeftijd van het paard. Zo dreigt bijvoorbeeld een merrie vaker met de achterhand. Hoe groter de concurrentiedruk binnen een familie of jongerengroep, hoe hoger de testosteron- en adrenalinespiegel van de leidhengst wordt, waardoor zijn agressiviteit en vruchtbaarheid toenemen. Dat betekent dat agressiviteit en vruchtbaarheid bij hengsten onderhevig zijn aan individuele schommelingen door invloeden van buitenaf, wat uiteindelijk pleit tegen het geïsoleerd houden van hengsten omdat ze niet van nature agressief zijn.

Bovendien wordt onderscheid gemaakt tussen dominante, offensieve agressie (aanvals-, dominantie- en imponeergedrag) en defensieve agressie (angst agressie, verdedigingsgedrag), waarbij in beide gedragspatronen overschrijdende handelingen (conflictgedrag) gebruikelijk zijn. In het agres-